

Kerny Terézia

DOKUMENTUMOK A MAGYARREMETEI FALFESTMÉNYEKRŐL

Az egykor Bihar vármegyei Remetét 1318-ban említették először azon falvak között, melyeket Chaaz unokái, Jakó és Cikó eladtak Ivánka váradi püspöknek és testvéreinek. 1324-ben a Kölesér – Barmó és Csömög – Illye határjárásában írtak az ide vezető útról.¹ Neve többféle alakban szerepelt az évszázadok során Magyar- és Biharremete alakban egyaránt előfordult.² Ma Romániához tartozik. Hivatalos neve Remetea. A Váradi Egyházmegyéhez tartozó középkori temploma mindenekeelőtt falfestményei révén ismeretes a művészettörténeti szakirodalomban. Építészeti értékeit Bunyitay Vince ismertette a Nagyváradi Püspökségről írott háromkötetes történeti monográfiájában 1883-ban, hallomásból nyert információk nyomán, kitérve a képek ikonográfiai programjára is.³ Falképeivel, amelyeket XIV. századira datált, utoljára Radocsay Dénes foglalkozott érdemben bőséges bibliográfiai adatot felsorolva 1954-es corpuszában,⁴ de részletes irodalmuk Genthon István műemléki bibliográfiájában is megtalálható.⁵ A XVI. században református kézre került templomban, a liturgikus előírásokat leszámítva, 1837-ben a település lakossága bemeszelte a freskókat, amiben valószínűleg roncsolt állapotuk is közrejátszhatott.⁶ Bunyitay sürgette a templom restaurálását és a képek kibontását, ám ez utóbbi munkálatokra csak 1927-ben került sor. Radocsay idézett adatárában Némethy Gyula újságcikke nyomán beszámolt e föltárásokról, immár pontosan meghatározva az egyes jelenetek tematikáját,⁷ s ugyanitt közölt Pozsonyi Jenő tollából egy pár héttel később, szintén a Nagyvárad című orgánumban megjelent írást is, ahol ő újabb előkerült részletekről adott hírt.⁸ Radocsay e cikkek, illetve Szónyi Ottó publikációja⁹ alapján említést tett néhány fényképfelvételről is, amelyeket Follmann Géza teológiai tanár készített a helyszínen, de hollétükről nem tudott, ami azért különösen sajnálatos, mert a falképeket még föltárásuk évében elvakolták, így róluk ezek voltak az utolsó hírmondók. 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattárában a Gyűjtemény készülő fondjegyzékének készítése során Varju Elemér beleltározatlan hagyatékában (MDK-C-I-85.) sikerült rábukkannom két hozzá címzett levélre, az említett újságcikkekre, valamint az elveszettnek hitt pozitív fényképfelvételekre. Az elpusztult falfestmények e dokumentumok közlése nyomán talán ismét az érdeklődés homlokterébe kerülhetnek, különös tekintettel a magyar Szentkirályok ábrázolásaira, illetve egy olyan Szent László-legendára, amely a „Magyar Anjou Legendárium”, a Képes Krónika és a bántornyai freskóciklust leszámítva talán a legkorábbi és legteljesebb variánsát örököltethette meg.¹⁰ Kiadásuknál úgy találtam célszerűnek, hogy valamennyi dokumentumot közöljem, beleszámítva az újságcikkeket is, miután ezek nehezen hozzáférhetőek. A források alfabetikus sorrendben következnek az eredeti helyesírást megtartva.

Dr. NÉMETHY Gyula: A remetei középkori templom fafestményei (Nagyvárad, 1927. június 13. 5.)

A biharmegyei és nagyváradai régészeti és történelmi egylet elnökségének megbízásából én és Follmann Géza egyleti titkár e hó 10-én elmentünk megtekinteni a most renovalás alatt lévő református templom napfényre került falfestményeit. Remete tudvalevőleg Belényestől északra fekszik, a meziádi patak völgyében. Lakóinak nagyrésze, csaknem 1000, református. Ezen kívül lehet vagy 500 görög keleti, csekély számú egyéb vallású lakosa. Kies fekvésű, csinos, tiszta házakból álló falu, melyen végigkanyarog a meziádi patak kristálytiszta vize. Református temploma, melyet b. e. Bunyitay Vince, a váradi püspökség történetének III. kötetében (379. és k. lapok) bőven ismerted, építészeti szempontból is nevezetes. Hajója román stílusban még a XIII. század elején, szentélye csúcsívesbe a XIV. század első évtizedeiben épülhetett. Ekkor épült a torony is a nyugati oldalon. Ennek emelete van. Mindkét emeleten csinos kőbélletű csúcsíves ablakok. Régi kőboltozata helyett most famennyezete van, ami megszokott dolog a középkori, tehát egykor katolikus de később reformátussá vált templomoknál.

Ismeretes dolog, hogy középkori templomaink, városiak úgy mint falusiak, mind ki voltak festve. Bunyitay ezt írja a remeteiről: „De a falak egyhangú mézsrétege, mint személyesen is meggyőződtem, régi festményeket takar, melyek – állítólag – a szentélyben Szűz Mária és az apostolok, a hajó északi falán pedig, hol alakok most nincsenek, Szent László király életének jelenetét tüntetik fel. Talán lesz még e kis egyháznak is olyan hűsvétja, midőn falainak mézsrétege lepattan s belsejének szép ritka százados sírjából új életre támad.” (i. m. 381–382.) Szintén néhai való jó K. Nagy Sándor is felpanaszolja Biharország c. könyvében, (Nagyvárad, 1884. 164.) hogy a remeteiek 1837-ben bemeszeltették a százados falképeket. Nos a Bunyitay említette hűsvét megérkezett: a képeknek legalább egy része megszabadult a fedő mézsrétegtől, s mint a középkori festésünk sokszázados emléke előttünk áll. Aránylag legtöbb kép a szentélyben lett szabaddá. Ennek most az apszisban, azaz félkörös végződésében csak egy ablaka van, meglehetősen magasan: Jóval e hosszúkás ablak alatt egykor egy körülbelül 80 cm átmérőjű körablaka volt, ettől jobbra egy hosszúkás, félkörrel végződő ablaka, de ezeket később, már a református korszakban befalazták.

Áttérve a szentélyben lévő festmények ismertetésére, az apszist, a szentélyzáródást három szélességi zónára osztom. A legelső zónában, melyet a második zónától vastag festett szegély választ el, láthatók a renovalás jelenlegi állapotában a következő képek: Balról jobbra, Szt. László király képe, fején nyílt koronával. Fejétől jobbra-balra román stílusú majuscula betűkkel latin felirat: Sanctus Ladislav. A szent király arca, melle jól láthatók. Arctípusa a győri hermájára s a középkori templomokban ábrázolt Szt. László képekre emlékeztet. Sajnos jobbjá nem látható. Öltözete a XIV. századbéli vitéz öltözetéhez hasonló, többi között a bécsi krónika ábrázolatához. Szt. László mellett Szent István király alakja látható, Szt. Lászlóhoz hasonló öltözetben. Jobb kezében jogart tart. Fejétől jobbra e felírás: S. Stefane, tehát fölszólító módban, vocativusban. Szakálla nagyobb mint Szt. Lászlónak. Utána talán Szt. Imre herceg képe, jobb kezében lilimos pálcával, baljában országalmával. Arca szakáll- és bajusztalan, igen fiatalos, szinte leányos, fején hercegi kalap. Feliratát nem tudtuk elolvasni. Ezután, a középen festett függöny látható, ami igen megszokott faldísz középkori templomainknál. Utána elmosódott

női kép, s jóval tovább még a szentélyben, de már az egyenes falon Szt. Mihály arkangyal képe, jobb kezében karddal. A most leírt alsó zónának alakjai nagyobb fél-életnagyságnál. Ezt az első zónát vagy alsó képsorozatot a felsőtől festett, ferde kocka-díszű szegély választja el, amely rajzra-színre azonos a gelencei (Háromszék-megye) templom falfestményének szegélyével. A második zóna egy magasságban van a betömött kerek ablakkal. Eben a zónában apostolok vannak ábrázolva életnagyságban. Balról jobbra láthatók most körülbelül életnagyságú ábrázolatban: Szt. Péter, egyik kezében a könyvvel, a másikban kulccsal, azután Szt. Pál, karddal és sokkal elmosódottabban Szt. Bertalan. Mindegyik feje felett latin felirat román stílusú betűkkel. Bertalan után egy páros jelenet. Talán Szt. Tamás alakja, amint a feltámadt üdvözítő mellsebébe bocsátja kezét. Sajnos az üdvözítőnek csak lábai látszanak s ruhájának egy része. Szent Tamás amint Jézus felé hajlik, háromnegyed-profilú arccal van ábrázolva. E kép után jön az apszis közepén ütött kerek ablak, festett kerettel, de persze most befalazottan. Az ablak után rongált apostolkép következik, melyik apostolé, nem lehet meghatározni. Erre egy befalazott hosszúkás ablak. Azután egy apostol képe s ezzel szinte reá fordulva Jézus megostoroztatásának képe, melynek felső része még mészréteggel borított, nem látható. az ostorozó katonák ruhája bizáncinak látszik, s egyáltalán az egész ostorozás jelenete ábrázatos, felfogás, részletek dolgában annyira elüt a többi képtől, mintha más művész kezétől, későbbi időből származnék, utólagosan lett volna odafestve. Az északi falon is látható több helyen festmény-maradvány. Középe tájon, egészen alul egy szent alakja, vörösbarna paláttal, mely alatt sok, sokkal kisebb méretekkel ábrázolt alak foglal helyet. mintha e szent palástja keresnének oltalmat. Mindezen festmények hasonlóak a székelyföldi középkori templomok XIV. századbeli freskóihoz, melyet többnyire Szt. László király életének egyes jeleneteit örökítik meg. Már csak ezért is hajlandók vagyunk a remetei falfestményeket is XIV. századbelleiknek minősíteni, még pedig a század első feléből eredőknek. Színezés tekintetében is egészen a régi erdélyi templomok falképeire emlékeztetnek. Festő technikájuk valószínűleg tempera és így nem al fresco, de al secco, azaz száraz falra festett képek. A képek már csak azért sem lehetnek újabbak a XIV. század elejénél, mert felirataik román stílusú betűkkel készültek, holott a XIV. század harmadik, vagy negyedik tizedéből eredő szepesváraljai falfestmény felirata csúcsíves betűjű. A remetei templomnak azonban nemcsak a szentélyében és hajójában, de torony-alatti kiseded pitvarában is láthatók falfestmények, még pedig, ami első pillanatra igen különösnek látszik: bizánci képek görög feliratokkal. A kis pitvar baloldali falán Lukács evangélista képe, kurzív, hanyag írású felirattal: Louka. Azután egy szeráf: középen emberarc, melyből polipszerűen lilásbarna szárnyak nőnek ki. Végre Márk evangélista ábrázolata: Markos te (?) írással. A belső ajtó feletti félkörös mezőben Mária képe a kis Jézussal. A jobboldali falon János evangélista: Joannes, egy szeráf, majd Máté evangélista képe elmosódott felirattal. A külső ajtó fölött, belől festménytöredékek, mely szerény sejtésem szerint az angyali üdvözlöt állítja elénk: az angyalt fehér, Máriát kékes ruhában. Végre a boltozaton a világ-ítélő Krisztus alakja nézett le. Csak jobb karja, keze látható. E bizánci képek meglehetősen primitív ábrázolások, igen középszerű piktor művei. Nem is hasonlíthatók a templom belsejében lévő képekhez. Hanem, hic Rhodus, hic salta: hogy kerülnek bizánci, görög képek latin szerartású, róm. katolikus templomba? Mert hogy a remetei templom csak róm. katolikus templom

lehetett, ez kétségtelen, építészeti stílusát tekintve (román és csúcsíves). Karácsonyi püspök valószínűleg tartja, hogy valami Konstantinápoly elfoglalása után (1456) idemenekült görög piktor festhette a pitvarocska képeit. Ismeretes dolog, hogy a várnai csata (1444) után, Hunyadi János ösztönzésére a görög keletiek, tehát a románok is, egyesültek a latin egyházzal, azaz a XV. század közepétől, 1566-ig Máté, 1469-ig Makarius volt a g. kath. püspök, kinek a váradi egyházmegye románjai alá voltak vetve. (Áldássy [Antal]: A görög búcsú ügye a baseli zsinaton. Budapest, 1909. Bunea: Ierarchia Románilor. 114. Idézve: Karácsonyi [János]: Magyarország egyháztörténete. Nagyvárad, 1915. 415.) Minthogy tehát egy jó századig latinok és görögök egyesülve voltak a régi Magyarország területén, semmi sem állhatott útjában annak, hogy valamely Biharba vetődött görög festőre ne bizzák a remetei róm. kath. templom pitvarának kifestését. Egyébiránt a bizánci művészetnek távol Nyugaton is akadnak alkotásai, habár csak szórványosan. Follmann Géza theol. tanár vagy nyolc felvételt eszközölt a képekről. A kész fényképeken igen élesen látszanak a falképek, de nem lévén elég relifejük, jó kliséket nem lehet készíteni róluk. egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a falképek fényképeken meg vannak örökítve. Kívánatos lenne akvarell másolatokat készíteni a képekről s ami fő, módfelett kívánatos lenne, biztosítani a napfényre jutott képek fennmaradását. Nyomatékkal kérjük, kérve-kérjük az illetékes egyházi és világi tényezőket, tegyenek meg mindent a képek konzerválása érdekében. Bihar megyes úgvis igen szegény, hogy ne mondjam koldus középkori művészeti emlékekben, annál nagyobb gonddal kell tehát órködni mindenkinek, aki a művelt embernévre számot tart, hogy ami kevés emlékünk van legalább az maradjon meg s tanúskodjék, hogy európai kultúra virágzott itt a középkor derekán. Úgy tudjuk, hogy Cosma Nerva primar úr buzgolkodik a falképek konzerválása körül s hogy a nagyszabeni Bruckenthal-muzeum custosa, Csáky István úr jön legközelebb Remetére, hogy a képeket szemügyre vegye.

Dr. Némethy Gyula levele Varju Elemérhez

Méltóságos Uram !

Nagyon megörültem kedves sorainak. Bizony én is örülnék, ha annyi év után ismét találkozhatnánk, de attól félek, hogy augusztus első felében, amikor én Budapestre megyek, nem találom otthon Méltóságodat. No de minden esetre keresni fogom a múzeumban. Itt küldöm a képek egy részének fényképét, valamint a „Nagyvárad” második cikkét a remetei képekről. A kún leány helyett persze magyar leányt kell megállapítanunk, kit a kún vitéz elrabolt, s Szent László megszabadított. Dr. Szónyi Ottó úrnak, mint a Műemlékek Országos bizottsága előadójának is küldtem egy példányt e cikkből és fényképeket, de eddig még nem válaszolt. Talán nincs Budapesten. A viszontlátás reményében üdvözlöm Méltóságodat

híve
Dr. Némethy Gyula
Nagy Várad 1927. jún. 11.

[A képek jegyzéke: 1. A remetei templom apszisa a nem rég napfényre került falképekkel. A felső zónában az apostolok képei. 2. A remetei templom apszisának balfele, hol még legtöbb kép került napfényre. 3. Szent István képe a remetei templomban. Fejétől jobbra Stephane olvasható. Jobb kezében a jogar olyan mint a szent korona képein. Jobbra tőle Szt. Imre liliomos lándzsával, jobbában Szent László képe a remetei templom apszisában. Fejétől balra látható román stílusú majuszkulákkal írva Szt. jobbra S. J. L. A háttér tengerzöld, az alak sárgás barna okker. Aránylag a fej maradt legépebben.]

Dr. Némethy Gyula levele Varju Elemérhez

Méltóságos Uram!

Engedje meg, hogy mint az Archaeologiai Értesítő szerkesztőjének, figyelmébe ajánljam itt mellékelt kis cikkemet, mely e hó 10-én tett régészeti kirándulásom eredményeiről számol be. Talán nemsokára fényképet is küldhetek. Mindenesetre ez is újabb adat középkori – sajnos még mindig csak megírandó – művészettörténetünkhöz. Nekünk bihariaknak annál becsesebb, mert sajnos alig maradt emlékünk egykor fényes múltunkból. Sok esztendő múlt el, hogy utoljára szerencsém volt Méltóságodat láthatni. Annál örvedetesebb ragadnom meg az alkalmat megragadni, hogy a megszokadt fonalat összeközzem.

Mély tisztelettel
Dr. Némethy Gyula
prelátus kanonok
Nagy Várad 1927 jun. 21.

POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei (Nagyvárad, 1927. július 5. 4.)

Dr. Karácsonyi János püspök, a biharmegyei és nagyváradai régészeti egyesület elnökének felhívására Follmann Géza theol. professzor, egyesületi titkár és Pozsonyi Jenő festőművész újból megtekintették a remetei református templom XIV-ik századbeli falfestményeit, hogy a freskókról újabb, nagyobb méretű fényképfelvételeket és egyes részletekről aquarell-modorban, az eredetihez hasonló olyanszínes másolatokat készítsenek, amelyek tudományos szempontból alkalmasabbak a fotografiai felvételeknél. Ezen újabb megtekintés eredményeiről Pozsonyi Jenő festőművész az alábbiakban részletesen beszámol az érdeklődő közönségnek: Dr. Karácsonyi János püspök úr megtisztelő kívánságára legnagyobb örömmel felajánlottam szolgálataimat, hogy a freskókról aquarell-másolatokat készítek; felajánlottam, hogy a freskók konzerválása esetén a szükséges szakszerű utasításokat is megadom, sőt a konzerváló-munkálatok helyes alkalmazását szükség esetén kellően ellenőrzöm anélkül, hogy közreműködésemért bármit is igényelnék, mert tudom, hogy a régészeti egyesületnek vagyona nincsen, sőt az idén mindez ideig az államsegélyt sem kapta meg. Felajánlottam, hogy nagyszámú ösmerőseim és barátaim egyikétől, a kultúrcélt tekintve, autót fogok szerezni, hogy a falfestményeket újból alaposan megtekinthesük. Csak akkor láttam, milyen könnyelmű ígéretet tettem, amikor tíz napi utánjárás után sem sikerült olyan autótulajdonost találnom, aki hajlandó lett volna 15 liter

benzint erre a célra feláldozni. Elkéseredve panaszkodtam erről mindazoknak, kikről tudtam, hogy minden kulturális ügyért lelkesednek, köztük dr. Kepes Miklós ügyvéd barátomnak és szinte alig akartam elhinni, mikor erre a célra autóját azonnal rendelkezésünkre bocsájtotta. Egész kis odyszeát jártunk végig még végre Péter-Pál napján a délutáni órákban a remetei templomhoz értünk. Hát bizony akárhogy igyekezzünk is szépíteni a dolgot, alaposan össze-vissza csákányozták ezeket a falfestményeket. Már beszélni sem érdemes arról, hogy a templom-hajó egész déli fala friss vakolással van befödve, sőt, hogy nagyszabásúbb legyen a „templom renoválók” munkája, a déli bejárat kapu feletti kaput is lebontották az ajtó kitágítása szempontjából. Valószínűleg magától záródó cugmentes ajtót állítanak bele az Úr legnagyobb dicsőségére. A szentélyben az északi falon lévő festmények tele vannak csákány ütésekkkel, különösen a könnyen elérhető alsó részeken, ahol annyira szét vannak verve, hogy tökéletesen restaurálni ezt a részt alig lesz lehetséges. A félig-meddig épen hagyott freskók legnagyobb részét dr. Némethy Gyula úr szakértő tolla a „Nagyvárad” június 13-iki számában már részletesen ismertette. Ezekhez sikerült nekünk még az északi falon: Szent László és az elrabolt kun leányt ábrázoló freskó töredékeit fölismernünk, valamint egy másik jelenetet Szt. László sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van megfestve mint az apszisban (csak profilban), mögötte egy főnemes alakja látható tollas főveggel, lábainál pedig egy püspök alakja látható. Különösen megkapó, karakterisztikus ábrázolás módja miatt az elalélt kun-leány arca. Ezen freskórészletek most teljesen tisztán, élénk színekkel láthatók, mert sikerült magammal vitt szublimátos fírnisszel a freskókon lévő vékony mészhártyát eltávolítani, ami a színeket bevonta és megfakította. Így módon valószínűleg sikerülne még, a meglévő mészréteg gondos eltávolításával olyan freskórészleteket is feltárni, amelyek nemcsak a festmények középkori eredetét bizonyítanak, hanem azt is, hogy valószínűleg ugyanazon mester munkája lehet, ki a többi erdélyi templom-freskókat készítette. Az apszisban lévő három szent (István, László, Imre) arcairól, miután azokat megtisztítottam Follmann Géza theol. professzor újabb fényképfelvételeket készített, melyek most már tisztán mutatják a freskóknál alkalmazott festési eljárást. Nemcsak kulturális, hanem talán gazdasági szempontból is igazán kívánatos volna, hogy ezen középkori ritka kultúr-dokumentumok megőrzése és konzerválása érdekében minden intézkedést megtegyenek az illetékes tényezők, nehogy újra, de örökre elaludjanak a frissen készített malter-réteg alatt. Dr. Némethy Gyula megjelent cikkére meglátogatta a templomot dr. Petranu Coriolan kolozsvári egyetemi professzor a múlt héten, minden megállapítást helyesnek talált, de arranézve semmiféle pozitívumot nem mondott Szathmáry István ref. tiszteletes úrnak, hogy a freskók konzerválására nézve történik-e valami sürgős intézkedés, mely konzerválásnak, egyébként – úgy tudom – semmi akadálya nincsen, még vallási szempontból sem kifogásolható, amint ezt a telegdi református templom is igazolja. Cosma Nerverar primar úr megértő intézkedéseit is szerettük volna megtudni, de az este rohamosan közeledett, igyekeznünk kellett hazafelé. A folyton változó, újabb és újabb szenzációkat mutató természeti szépségek, a csodaszép alkonyatban, sok-sok gondolatot váltott ki belőlem. Van egy ritka, középkori értékes freskókkal teli templomunk és – majdnem leromboljuk; mellette alig másfél óránypora a meziádi barlang, olyan hatalmas portáléval és csodás előcsarnokkal, melyhez hasonló egész Európában nincsen és – senki sem keresi fel, talán csak a kecskepásztor menekül be a zivatar elől. [...]

JEGYZETEK

- ¹ GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 657.
- ² A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, 1873. 1095.; A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913. 1085.; Magyarország helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Statisztikai Hivatal. Budapest, 1944... Sajnos még az utóbbi időkben megjelent tudományos publikációkban is tévesen szerepel a helység elnevezése. Lásd például: WEHLI Tünde: Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben. In: *Doctor et apostol – Szent István tanulmányok*. Szerk.: Török József. Budapest, 1994. 126. (*Studia Theologica Budapestinensia* 10.) vagy MAGYAR Zoltán: *Arany Szent Lászlójának kultúr-történeti vonatkozásai* című tanulmányát [Kézirat.] ebben a tanulmányban Magyarremete és a Biharremete név ugyanazon a lapon olvasható.
- ³ BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad, 1884. 379. Az 1896-os egyházi látogatás a következőket írta a templom állapotáról: "...Eccl. eius cum turri, stylo gothico structa, et interne picturis sacris, nunc dealbatis, splendide ornata, in monibus achatolicum est...." Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtára. Levéltári cédulagyűjtemény. Jelzet nélkül.
- ⁴ RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. 168–169.
- Kiegészítések ehhez az időszakhoz: GÁL Mihály: A Remetei Reformata szent Ekklesia eredete és változásai. Hely nélkül, 1843. A kézirat Rómer Flóris-hagyatékában található. Rómer Flóris vegyes iratai-kolligátum. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1111. Fol. 84. verso. 1954-től Vasile Drăguț, Bálint Sándor, Lukács Zsuzsa és Prokopp Mária említették még a falképeket, de csupán néhány szó erejéig.
- ⁵ GENTHON István: Magyarország műemléki bibliográfiája. Kézirat. Magyar Műemlékvédelmi Hivatal Könyvtára, ltsz.: 854–1239. Lapszám nélkül.
- ⁶ K. NAGY Sándor: Biharország. Nagyvárad, 1884. 164.
- ⁷ RADOCSAY i. m.; NÉMETHY Gyula: A remetei középkori templom falfestményei. Nagyvárad, 1927. VI. 13. 5
- ⁸ RADOCSAY i. m.; POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei. Nagyvárad, 1927. VII. 5. 4.
- ⁹ SZŐNYI Ottó: A biharremetei falfestmények. *Archaeologiai Értesítő Új Folyam*, XLII. (1928). 237.
- ¹⁰ A hajó északi falán lévő Szent László-legenda létrejöttében talán az is közrejátszott, hogy a település a Váradi Egyházmegyéhez tartozott és kegyura Ivánka, váradi püspök volt, amely 1318-ban került hozzá, illetve testvérei kezére. A töredékesen fennmaradt legendáról: KERNY Terézia: „Keresztény lovagoknak oszlopa”. Adalékok a kerlési ütközet ikonográfiájához.: In: LÁSZLÓ Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Veszprém, 1993. 211.

